

EEUWEN VAN DUISTERNIS

Catherine Nixey

*Eeuwen van
duisternis*

Vertaald uit het Engels door
Aad Janssen, Marianne Palm en Pon Ruiter

Oorspronkelijke titel: *The Darkening Age*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Pan Macmillan, 2017

© Catherine Nixey, 2017

© Vertaling uit het Engels: Aad Janssen, Marianne Palm en Pon Ruiter, 2017

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2017

© Omslagfoto: Bridgeman Images

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam

Typografie: Crius Group, Hulshout

Foto auteur: © Olivia Beasley

ISBN 978 90 488 3133 3

ISBN 978 90 488 3134 0 (e-book)

NUR 680

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

EEN BEGIN	7
Proloog: Palmyra, ca. 385	9
 EEN EINDE	 15
Inleiding: Athene, 532 n.Chr.	17
Hoofdstuk 1: Het onzichtbare leger	35
Hoofdstuk 2: Slagveld van demonen	45
Hoofdstuk 3: Wijsheid is dwaasheid	63
Hoofdstuk 4: ‘Over het kleine aantal martelaren’	93
Hoofdstuk 5: Deze verdwaasde lieden	111
Hoofdstuk 6: Het mooiste gebouw van de wereld	133
Hoofdstuk 7: Verfoei de tempels	143
Hoofdstuk 8: Zo vernietig je een demon	159
Hoofdstuk 9: De roekelozen	185
Hoofdstuk 10: Drinken uit de bokaal van duivels	203
Hoofdstuk 11: Verlossing van de dwaling der demonen	225
Hoofdstuk 12: Carpe diem	241
Hoofdstuk 13: Zij die de weg van God verzaken	265
Hoofdstuk 14: Een einde maken aan de tirannie van de vreugde	279
Hoofdstuk 15: Genadige wreedheid	293
Hoofdstuk 16: Een tijd van tirannie en crisis	313

Verantwoording	335
Bibliografie	337
Noten	364
Register	395

EEN BEGIN

Proloog

Palmyra, ca. 385

‘Niets is een misdaad voor wie in Christus is.’

– Sjenoete van Atripe

De beeldenstormers kwamen uit de woestijn. Hun komst zal voor Palmyra geen verrassing zijn geweest: al jaren werd het oosten van het Romeinse rijk geteisterd door rondzwerfende benden bebaarde fanatici, gekleed in zwarte mantels, bewapend met weinig meer dan stenen, ijzeren staven en de rotsvaste overtuiging dat zij het gelijk aan hun kant hadden.

Hun aanvallen waren primitief, maar agressief en heel effectief. Ze opereerden in groepen, uiteindelijk soms wel vijfhonderd man sterk, en als ze ergens binnenvielen, werden enorme verwoestingen aangericht. Hun doelwit waren de tempels, en ze gingen in verbazingwekkend hoog tempo te werk. Grote stenen zuilen die de eeuwen hadden getrotseerd, lagen binnen een middag op de grond; van een half millennium oude beelden werd in een oogwenk het gezicht vernield; tempels die de opkomst van Rome hadden meegemaakt, werden binnen een dag in puin geslagen.

De beeldenstormers gingen gewelddadig tekeer, zonder veel plichtplegingen. De zeloten brulden van het lachen als ze de 'kwaadaardige afgodsbeelden' kapotsloegen, de gelovigen joelden als ze tempels sloopten, daken vernielden en graven schonden. Er werden liederen geschreven om deze roemrijke daden voor het nageslacht vast te leggen. 'Deze schandelijke afgoderij,' zongen pelgrims trots, 'deze demonen en idolen zijn

door onze goede Heiland vertrapt.⁷¹ Uit fanatisme komt zelden goede poëzie voort.

De tempel van Athene in Palmyra was een voor de hand liggend doelwit. Het fraaie gebouw was de trotse verbeelding van alles wat de zeloten verafschuwden: een monument van het polytheïsme. Als je door de grote deuren naar binnen kwam, moest je na de felle Syrische zon eerst je ogen even laten wennen aan het koele halfduister. Misschien viel je dan ook op dat de lucht zwaar was van de geur van wierook, en dat het schaarse licht afkomstig was van een paar lampen die gelovigen her en der hadden neergezet. Als je omhoogkeek, zag je in het flakkerende licht het grote beeld van Pallas Athene.

Het beeld, met zijn knappe, hooghartige profiel, stond wel heel ver van de naar haar genoemde stad, maar was toch meteen herkenbaar dankzij de rechte Griekse neus, de doorzichtig lijkende marmeren huid en de volle, een tikje gemelijke mond. Ook het formaat van het beeld – het was aanmerkelijk groter dan een mens – zal indruk hebben gemaakt. Maar misschien was het niet zozeer de grootte van het beeld zelf die indruk maakte, als wel de omvang van de ambitieuze infrastructuur die ervoor had gezorgd dat dit beeld hier stond. Het beeld, een echo van andere beelden op de Akropolis in Athene, meer dan 1500 kilometer van Palmyra verwijderd, was gemaakt in een atelier op honderden kilometers afstand van de stad en vervolgens daarheen overgebracht, een lastige, kostbare operatie, waardoor in het zand van de Syrische woestijn een eilandje van Grieks-Romeinse kunst was ontstaan.

Viel dat hun op, de beeldenstormers, toen ze de tempel binnengingen? Waren ze, hoe kortstondig ook, onder de indruk van een imperium dat in staat was een blok marmer uit te hakken, te bewerken en dan over grote afstand te vervoeren? Hadden ze, heel even maar, oog voor de vaardigheid die van

hard marmer een zachte mond kon maken die uitnodigde tot een kus? Hebben ze zich, één seconde maar, verwonderd over deze schoonheid?

Blijkbaar niet, want toen ze de tempel betraden, sloegen ze zó hard op het hoofd van Athene in dat het van het lichaam van de godin werd gescheiden. Het hoofd viel op de grond, de neus brak af, de eens gladde wangen werden gehavend. Alleen de ogen bleven onbeschadigd.

Met het onthoofden waren de beeldenstormers nog niet tevreden. Er vielen meer klappen, nu op het achterhoofd, en ook de helm van de godin werd aan stukken geslagen. Het beeld viel van zijn voetstuk. De armen en benen werden eraf gehakt. De torso liet men zo liggen. Het altaar, ernaast, werd eveneens kapotgeslagen; alleen de onderkant bleef over.

Pas toen waren deze mannen – deze christenen – tevreden over hun werk. Ze maakten rechtsomkeert en verdwenen in de woestijn. Achter hen bleef het stil in de tempel. De olielampen werden niet meer bijgevuld en gingen uit. Op de vloer bleef het hoofd van Athene liggen. Langzaam raakte het bedekt door het zand van de woestijn.

De ‘triomftocht’ van het christelijke geloof was begonnen.

EEN EINDE

Inleiding

Athene, 532 n.Chr.

‘We zien dezelfde sterren, de hemel wordt door iedereen gedeeld, dezelfde wereld omringt ons. Wat maakt het uit welke wijsheid iemand inzet om de waarheid te ontdekken?’

– De ‘heidense’ auteur Symmachus

‘Het uitroeien van alle bijgeloof van heidenen en ongelovigen, dat is wat God wil, God beveelt, God proclameert!’

– Augustinus

Het moet een treurig gezelschap zijn geweest. In 532 n.Chr. vertrok een groep van zeven mannen uit Athene. Behalve filosofische geschriften namen ze niet veel mee. Allen behoorden ze tot wat ooit de beroemdste filosofische school van Athene was geweest, de *Akademieia*. Jarenlang waren de filosofen die er deel van uitmaakten trots geweest op hun geschiedenis, die in een ongebroken lijn – ‘een gouden ketting’, zeiden ze er zelf van¹ – terugging tot Plato zelf, bijna duizend jaar eerder. Nu zou die ketting worden verbroken en op een manier die nauwelijks dramatischer kon zijn: deze mannen lieten niet alleen hun school in de steek maar het Romeinse rijk zelf. Athene, de plek waar de westerse filosofie was geboren, was geen oord meer voor filosofen.

Hun leider Damascius zal hun enigszins tot troost zijn geweest toen ze aan hun reis naar het onbekende begonnen. Voor die tijd was hij oud, bejaard zelfs – bijna zeventig aan het begin van de reis –, maar hij was een groot man. Damascius was een briljante, hoogst subtiele denker die in zijn werk met wiskundige vergelijkingen strooide. En met domme mensen had hij weinig op. Hij heeft een ‘Who’s Who’ geschreven over andere filosofen, een bijtende tekst, vol scherpe commentaren op iedereen die qua intelligentie of moed niet aan zijn normen voldeed. In het dagelijkse bestaan kon hij net zo ongeremd zijn als in zijn werk: hij was een keer bijna verdronken in een

rivier toen hij niet wilde wachten tot de veerman hem kon overzetten en besloot naar de overkant te zwemmen. Hij werd toen bijna door de stroom meegesleept.

Vanwege zijn geliefde filosofie had Damascius zich aan allerlei grote gevaren blootgesteld. Hij had een door de autoriteiten gezochte filosoof in zijn huis verborgen, had gevaarlijke reizen van meer dan 1500 kilometer gemaakt naar onbekende gebieden, en welbewust het risico gelopen dat hij zelf zou worden gearresteerd en gemarteld. Dat was wel het minste wat je kon doen, vond hij. ‘Mensen bestempelen als deugdzaam een leven dat in het teken staat van nietsdoen,’ schreef hij een keer sarcastisch. ‘Maar daar ben ik het niet mee eens. Geleerde figuren die in hun hoekje uitgebreid filosoferen over rechtvaardigheid en matiging, vallen volledig door de mand als ze zich genoopt zien actie te ondernemen.’²

Dit was geen tijd om de filosoof uit te hangen. ‘De tiran,’³ zoals de filosofen hem betitelden, had het voor het zeggen en had de nodige onaangename trekjes. In Damascius’ tijd werden huizen doorzocht op verboden boeken en voorwerpen. Als die werden gevonden, werden ze meegenomen naar een plein en daar triomfantelijk verbrand. In het openbaar discussiëren over het geloof was bestempeld tot ‘verfoeilijke brutaliteit’ en bij wet verboden.⁴ Iedereen die offers bracht aan de oude goden, kon worden terechtgesteld. Dat stond zo in de wet. In heel het rijk waren mooie, oude tempels aangevallen. Hun daken waren eraf gesloopt, hun schatten omgesmolten, hun standbeelden kapotgeslagen. Om te zorgen dat mensen zich aan de regels hielden, zette de overheid ambtenaren, spionnen en informanten in die rapport uitbrachten over wat er op straten en markten, maar ook door mensen thuis werd gezegd en gedaan. Een invloedrijke christen zei dat zijn gemeente met evenveel ijver op zoek moest gaan naar zondaren en hen naar

het heil moest dwingen als een jager zijn prooi achtervolgt.⁵

Als je je niet aan de regels hield, kon dat ernstige gevolgen hebben; filosofie was een gevaarlijke bezigheid geworden. De broer van Damascius was opgepakt en gemarteld om hem te dwingen de namen van andere filosofen te onthullen, maar had, zoals Damascius trots schreef, ‘moedig de vele stokslagen die zijn rug troffen doorstaan, zonder iets te zeggen’.⁶ Ook andere filosofen binnen zijn kennissenkring waren gemarteld: ze waren aan hun polsen opgehangen tot ze namen van collega’s noemden. Een paar jaar eerder was iemand levend gevild. Een ander was voor de rechter geseld tot het bloed langs zijn rug gutste.

Die bloeddorstige ‘tiran’ was het christelijke geloof. Bijna meteen nadat in Rome in 312 een christelijke keizer was aantgetreden, werden allerlei vrijheden uitgehoud. Er werd een decreet uitgevaardigd dat iedereen die in de ban was van ‘de waanzin van het heidendom’ – Damascius en zijn collega’s dus – geen les meer mocht geven. Maar daar bleef het niet bij. Iedereen die nog niet was gedoopt, moest zich ogenblikkelijk bij de ‘heilige kerken’ melden, op straffe van verbanning. En wie na gedoopt te zijn weer verviel in heidense gewoonten, zou worden terechtgesteld.

Voor Damascius en zijn collega’s betekende dit het einde. Ze mochten hun oude goden niet meer aanbidden. Ze konden geen geld verdienen. En bovenal mochten ze geen filosofie meer doceren. Een tijdje bleven ze nog in Athene en probeerden het daar uit te zingen. In 532 beseften ze dat dat niet zou lukken. Ze hadden gehoord dat er in het oosten een koning heerste die zelf een groot filosoof was en besloten daarheen te gaan, hoe gevaarlijk de reis ook zou zijn. De Akademeia, de belangrijkste en beroemdste school van de antieke wereld, met een traditie die bijna een millennium terugging, werd opgeheven.

De tocht door Athene moet onvoorstelbaar pijnlijk zijn geweest, want in de straten en pleinen waar ze liepen, hadden ooit de voetstappen en stemmen geklonken van hun helden Socrates, Plato en Aristoteles. Ze moeten aan duizend dingen hebben gezien dat dit beroemde verleden voorgoed was afgesloten. De tempels van Athene waren gesloten en in verval geraakt, en veel van de kleurige beelden die er ooit in hadden gestaan, waren verminkt of verwijderd. Zelfs de Akropolis was daar niet aan ontsnapt: het grote beeld van Athene daar was omgehaald.

Een groot deel van het werk van Damascius is verloren gegaan, maar uit de bewaard gebleven fragmenten valt wel op te maken hoe hij over deze ontwikkeling dacht. Zijn hele manier van leven, schreef hij, 'werd door deze woeste stroom weggevaagd'.⁷ Uit wat een andere Griekse auteur een paar jaar eerder schreef, komt dezelfde wanhoop naar voren. 'We zijn,' schreef hij, 'tot as teruggebracht, want vandaag de dag is ons hele bestaan op zijn kop gezet.' In een ander somber epigram vraagt dezelfde gekwelde dichter: 'Is het niet waar dat wij dood zijn en alleen maar schijnen te leven, wij Grieken? Of leven we, en is het leven zelf dood?'⁸

Als moderne geschiedkundigen deze periode beschrijven, waarin de oude religies uitstierven en het christelijke geloof allesoverheersend werd, hebben ze het meestal over 'de triomf van het christendom'. Het is de moeite waard om even stil te staan bij de oorspronkelijke betekenis van het woord 'triomf'. Bij de Romeinse triomf draaide het niet alleen om de zege die de overwinnaar had behaald, maar ook om de totale onderwerping van de verliezer.⁹ Bij een triomftocht werd de verslagen vijand door de straten gevoerd, zodat de overwinnaar kon laten zien dat er veel tegenstanders waren gedood, hun bezittingen geroofd en hun leiders vernederd.

Een triomf was meer dan een overwinning. Het was de totale vernietiging van je vijand.

Buiten de academische wereld is maar een klein deel van wat in dit boek wordt behandeld in brede kring bekend. In elk geval wist ik er niet veel van toen ik opgroeide in Wales, als dochter van een uitgetreden non en een uitgetreden monnik. Mijn jeugd stond – dat zal geen verbazing wekken – nogal in het teken van het geloof. We gingen elke zondag naar de kerk, baden voor en na elke maaltijd, behalve het ontbijt, en ook voor het slapengaan bad ik (nou ja, ik kwam met een verlanglijstje, wat volgens mij hetzelfde was). Als er katholieke familieleden op bezoek kwamen, speelden we niet scènes uit films na, maar de Eerste Heilige Communie. Dat was een vreselijke zonde, en een leuk spelletje was het ook al niet, maar je kreeg wel een glaasje bessensap los bij de volwassenen.

In mijn jeugd kwam God, of in elk geval het katholieke geloof, dus vaak langs. Maar al hadden mijn ouders samen vierentwintig jaar binnen de kloostermuren doorgebracht, toch was hun geloof niet dogmatisch. Als ik vroeg hoe de wereld was ontstaan, kreeg ik over de oerknal te horen in plaats van het verhaal uit Genesis. Als ik vroeg hoe de mens was ontstaan, vertelden ze over de evolutie, en niet over Adam. Ik denk niet dat ik als kind ooit heb getwijfeld aan het bestaan van God, terwijl ik er als tiener redelijk zeker van was dat God juist niet bestond. Toen ik het beetje geloof dat ik had kwijtraakte, stelden mijn ouders zich daartegen niet teweer. Ik vermoed dat ergens tussen het klooster en de wereld ook hun geloof een stille dood was gestorven.

Maar wat bij ons thuis niet verdween, was hun geloof in de opvoedende kracht van de kerk. In hun jeugd hadden ze les gehad van monniken en nonnen en later, toen ze monnik en

non waren geworden, hadden ze zelf lesgegeven. Ze geloofden heilig dat de kerk die hun geest had verlicht in een ver verleden, licht had gebracht in heel Europa. De kerk, zeiden ze, had in de achterlijke middeleeuwen het Latijn en Grieks van de klassieke oudheid in leven gehouden, totdat die teksten in de renaissance weer in vruchtbaarder aarde vielen. Op vakantie gingen we naar musea en bibliotheken waar hetzelfde standpunt werd uitgedragen. Als jong kind keek ik naar het gloeiende goud van verluchte manuscripten en wist ik zeker dat het geloof in een tijd van intellectuele duisternis een lichtend baken was geweest.

In zekere zin hadden mijn ouders gelijk dat ze dat geloofden, want het is waar. In kloosters is veel klassieke kennis bewaard gebleven.

Maar het is zeker niet de hele waarheid. Dit positieve verhaal heeft ons nagenoeg geheel het zicht ontnomen op een ouder, heel wat minder positief verhaal. Want voordat de kerk ging bewaren, heeft ze eerst veel vernietigd. In een nog nooit vertoonde verwoestingsdrift, die veel niet-christenen die er getuige van waren met ontzetting vervulde, heeft de kerk een verbijsterende hoeveelheid kunst gesloopt, kapotgeslagen of omgesmolten. Klassieke beelden zijn van hun voetstuk gestoten, verminkt, in puin geslagen. Tempels zijn in brand gestoken en tot de fundamenteën gesloopt. Een tempel die in brede kring als de mooiste van het rijk werd beschouwd, is tot de grond toe verwoest. Een groot aantal sculpturen op het Parthenon zijn volledig of gedeeltelijk vernield: gezichten werden verminkt, handen en ledematen afgehakt en goden werden onthoofd. Het is nagenoeg zeker dat een aantal van de mooiste beelden van gebouwen af zijn gesmeten en toen zijn vergruisd tot puin waarop kerken zijn gebouwd. Ook de restanten van de grootste bibliotheek ter wereld, waar ooit

misschien wel 700.000 geschriften werden bewaard, zijn op deze manier door christenen verwoest. Het zou duizend jaar duren voordat er weer een bibliotheek in de buurt van deze rijkdom zou komen. Veel werken van filosofen werden op de verboden lijst gezet, en in het hele rijk laaiden de vlammen op als ze werden verbrand.

Hoe dramatisch dit alles ook was, nog veel meer verwoesting was het gevolg van verwaarlozing. In hun stille kopieerwerkplaatsen wisten de monniken veel vast te leggen, maar nog veel meer ging verloren. Niet-christelijke auteurs werden maar al te vaak vijandig bejegend. In de stilte waarin de monniken werkten, werd gebruikgemaakt van gebaren om bepaalde werken op te vragen. Een uitgestrekte hand en het mimen van pagina's omslaan betekende dat iemand een psalter wilde hebben. Een verstikt geluid was een verzoek om een niet-christelijk boek.¹⁰

Uiteraard hadden de werken van deze geminachte auteurs daaronder te lijden. In een tijd waarin perkament schaars was, werd de tekst van veel antieke auteurs weggeschrapt, zodat het perkament voor hoogstaander doeleinden kon worden gebruikt. Aan palimpsesten – manuscripten waaruit een tekst is weggekrabd – kunnen we zien wanneer een antiek werk is verdwenen. Het laatste exemplaar van *De re publica* van Cicero: overschreven met een tekst van Augustinus, over de psalmen. Een biografisch werk van Seneca: verdwenen onder een zoveelste Oude Testament. Een codex van de *Historiae* van Sallustius: weggeschrapt om ruimte te scheppen voor Hiëronymus. Andere antieke teksten zijn verloren gegaan door kennisgebrek. Van het werk van Democritus, een van de grootste Griekse filosofen en de vader van de atoomtheorie, is niets bewaard gebleven. Niet meer dan één procent van de Latijnse literatuur heeft de eeuwen overleefd. Ook met botte wapens als onwetendheid en stupiditeit kun je veel bereiken.

De gewelddadige aanvallen uit deze tijd waren niet voorbehouden aan geestelijk gestoorden en excentriekelingen. Bij het aanpakken van de monumenten van de ‘waanzin’, ‘verderfelijkheid’ en de ‘idiotie’ van de heidenen waren mannen uit het hart van de kerk de aanjagers en leiders.¹¹ De grote Augustinus zei tijdens een bijeenkomst van gelovigen in Carthago ‘dat alle bijgeloof van heidenen moet worden vernietigd. Dat is wat God wil, God gebiedt, God proclameert!’¹² Sint-Martinus, nog steeds een van de populairste Franse heiligen, stroopte Gallië af om tempels te verwoesten, tot ontsteltenis van de plaatselijke bevolking. In Egypte verwoestte Sint-Theophilus een van de mooiste gebouwen van de antieke wereld. In Italië maakte Sint-Benedictus korte metten met een aan Apollo gewijd heiligdom. In Syrië zwierven troepen monniken door het land, sloegen beelden aan gruzelementen en haalden het dak van tempels.

De aanvallen beperkten zich niet tot cultuuruitingen. Voor het eerst begonnen alle aspecten van het bestaan onder controle van het geloof te komen, van wat je op je bord had liggen (simpele kost, en niet pikant) tot wat je in bed deed (net zo simpel, en evenmin pikant). Homoseksualiteit bij mannen werd verboden, het verwijderen van gezichtsbeharing werd geminacht, net als je opmaken, muziek, suggestief dansen, somptueus eten, paarse beddenlakens, zijden kleren... En deze lijst is verre van volledig.

Het was geen simpele opgave om dat alles ook te verwezenlijken. De alwetende God kon moeiteloos niet alleen in het hart van mensen kijken, maar ook in hun huis, maar de priesters van de kerk hadden daar wat meer moeite mee. Er werd een oplossing gevonden: Johannes Chrysostomus moedigde de leden van zijn gemeenten aan om elkaar te bespioneren. Loop elkaars huizen in, zei hij. Wroet in elkaars zaken. Mijd

hen die zich niet naar de anderen voegen. Rapporteer dan bij mij alle zondaars, dan zorg ik voor een passende straf. En als je hen niet aangeeft, zal ik ook jou straffen. ‘Net als jagers jacht maken op wilde dieren, niet uit slechts één richting, maar van alle kanten, en die zo vangen in hun netten, moeten ook wij gezamenlijk jacht maken op hen die als wilde dieren zijn geworden en ze vastberaden vangen in het net van de verlossing, wij vanaf deze kant en jullie vanaf die kant.’¹³ Fanatieke christenen liepen huizen binnen en gingen daar op zoek naar boeken, beelden en schilderijen die als demonisch konden worden bestempeld. Zulke obsessieve aandacht was iets anders dan wreedheid, integendeel. Het aanvallen, dwingen en zelfs slaan van een zondaar stond gelijk aan het redden van die zondaar, mits je hem weer op het smalle pad van het ware geloof wist te krijgen. Augustinus, een meester van de vrome paradox, noemde het ‘genadige wreedheid’.¹⁴

Dat beleid had verbijsterende en voor niet-christenen angst-aanjagende gevolgen. Bewoners van een stad kwamen aansnelen om te kijken hoe breed en zijd beroemde tempels werden gesloopt. Intellectuelen zagen in wanhoop zogenaamd onchristelijke geschriften – in werkelijkheid vaak teksten over kunst – in vlammen opgaan. Kunstliefhebbers zagen vol afgrijzen hoe een groot deel van de mooiste beeldhouwwerken van de antieke wereld in stukken werd geslagen door mensen die te dom waren om daar waardering voor te hebben, en zeker niet beschikten over de expertise om ze te herscheppen. De christenen konden trouwens niet eens effectief te werk gaan bij hun beeldenstorm: veel beelden op tempels zijn bewaard gebleven omdat ze er met hun primitieve ladders niet bij konden komen.

In eerste instantie wilde ik een reisverslag schrijven. Het leek me wel interessant om Damascius te volgen op een reis die

hem kriskras door het Middellandse Zeegebied zou voeren: een heidense Paulus. De plaatsen die hij had aangedaan – Syrië, Damascus, Bagdad, delen van Egypte en het zuiden van Turkije – waren bepaald niet makkelijk te bereiken, maar het was net te doen. In de jaren tussen mijn idee voor dit boek en de verwezenlijking ervan werd zo'n reis echter onuitvoerbaar.

Terwijl ik dit schrijf, is een deel van Syrië in handen van Islamitische Staat (IS). In 2014 werd binnen het IS-kalifaat muziek verboden en werden boeken verbrand. Het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken ontried reizen naar het noordelijke deel van de Sinaï. In 2015 begonnen militanten van IS met het systematisch verwoesten van de resten van de antieke Assyrische stad Nimrud, net ten zuiden van Mosul, omdat daar aan 'afgoderij' was gedaan. In heel de wereld waren beelden te zien van IS-aanhangers die drieduizend jaar oude beelden omverhaalden en met mokers kapotsloegen. 'Valse afgoden' moesten worden vernietigd. In Palmyra werden de resten van het grote beeld van Athene, die na de aanval door de vroege christenen zorgvuldig door archeologen waren gereconstrueerd, opnieuw het doelwit. Weer werd Athene onthoofd, weer werd haar arm afgehakt.

De reis die ik mij had voorgesteld, was onmogelijk geworden. Daardoor is dit boek een soort historisch reisverslag geworden van een tocht door het hele Romeinse rijk, waarbij we op bepaalde plaatsen en tijden die van bijzonder belang zijn even stilhouden. Net als bij elk reisverslag zijn ook de plaatsen waarop ik mij richt een persoonlijke keuze, al heb ik wel goede redenen voor die keuzes. Ik heb voor mijn begin de keuze op Palmyra laten vallen omdat in het oosten van het rijk, rond 385, het sporadische geweld tegen de oude goden en hun tempels escaleerde tot iets veel ernstigers. Maar ik had natuurlijk net zo goed voor een eerdere of latere aanval kunnen kiezen.

Daarom is het *een* begin, en niet *het* begin. Ik heb voor het eind gekozen voor Athene in het jaar 529, maar ik had ook kunnen kiezen voor een verder naar het oosten gelegen stad. De bewoners ervan, die zich niet tot het christelijke geloof wilden bekeren, werden uitgemoord, en hun ledematen werden afgehakt en langs de straten opgehangen als een waarschuwing voor anderen.

In mijn verhaal spring ik van de hak op de tak, zowel geografisch als in de tijd. Dat kan simpelweg niet anders. De periode waarover ik schrijf, is te lang voor een lijnrechte tocht door het verleden, en het verhaal dat daaruit voortkomt, zou ook te saai worden. Ik heb geprobeerd de lezer te boeien door te beschrijven hoe het was om voor een antieke tempel te staan en hoe het binnen rook, of hoe mooi het middaglicht door de stoom van een oud badhuis viel. Ook hierbij heb ik daar bewust voor gekozen. Die aanpak heeft zo zijn problemen: wie weet echt hoe een antieke tempel heeft geroken? Maar wie geen poging waagt om een wereld te herscheppen, doet die wereld op een andere manier geen recht: in de klassieke oudheid woonden mensen niet in een wereld die werd bepaald door duidelijk afgepaste historische perioden en veldslagen met een jaartal. Ze leefden in een wereld waarin op feestdagen de rook van offers door de straten kolkte, waar mensen in het hart van Rome standbeelden gebruikten om ongezien erachter te poepen, waar het licht blonk op het vochtige naakte lichaam van ‘nimfen’ in het theater. Zowel data als lichamen zijn van wezenlijk belang om iets te begrijpen van de mensen uit deze tijd.

Een poging doen over de oudheid te schrijven, is vragen om moeilijkheden. De Engelse schrijfster Hilary Mantel zei ooit dat ‘de geschiedenis niet het verleden is [...] maar wat er overblijft in de zeef als de eeuwen erdoorheen gelopen zijn’.

Van de late oudheid is er minder in de zeef blijven hangen dan van de meeste andere perioden. Het weinige dat er nog is, is daarom onderwerp van verwoede debatten, die soms al eeuwenlang worden gevoerd. Een edict, iets wat toch niet al te ingewikkeld klinkt, kan leiden tot jaren van onenigheid tussen degenen die het beschouwen als heel ingrijpend, en mensen die het slechts de status toekennen van de zoveelste brief. Ik heb enkele van de belangrijkste geschilpunten in voetnoten vermeld. Het was onmogelijk ze allemaal te noemen en daar zou dit boek ook onleesbaar van worden.

Met wat er overblijft – betwist of niet – dient terughoudend te worden omgegaan. Zoals gebruikelijk in de oudheid hadden de auteurs die ik aanhaal een beperkte visie en een eigen agenda. Toen Johannes Chrysostomus gnuifde dat de geschriften van de Grieken tenietgedaan waren, sprak hij eerder een wens uit dan dat hij een feit constateerde. Toen de biograaf van Sint-Martinus gloedvol beschreef hoe deze heilige in heel Gallië tempels had verbrand en vernield, was zijn doel niet zozeer verslag te doen, als wel anderen te inspireren. Tegenwoordig zouden we dat propaganda noemen. Alles wat deze schrijvers betogen, is betwistbaar, elke auteur die ik citeer, is feilbaar. Kortom, het waren net mensen. Wat ze schreven, moeten we niet bij voorbaat voor waar aannemen. Maar we moeten het wel lezen, want hun verhalen zijn nog steeds het vertellen waard.

Mijn verhaal begint in Egypte, waar eerst heremieten en later kloosters zijn ontstaan, en verplaatst zich dan naar Rome, waar het nieuwe geloof een steeds grotere rol gaat spelen. Dan reizen we naar Bithynië in Turkije, waar het eerste verslag van christenen door een niet-christen vandaan komt. Vervolgens gaan we naar Alexandrië in Egypte, waar een aantal van de ergste vernielingen hebben plaatsgevonden, en ver de Syrische

woestijn in waar een paar van de merkwaardigste personages uit dit verhaal hebben geleefd: monniken die uit liefde voor God hun hele leven op een zuil hebben gestaan of in een boom of een kooi hebben gezeten. Ten slotte gaan we naar Athene, de stad waar, dat kunnen we wel zeggen, de westerse filosofie werd geboren en, in 529, ten grave werd gedragen.

De in dit boek beschreven vernielingen zijn immens geweest, en toch zijn ze anno nu nagenoeg vergeten. Een van de invloedrijkste kerkhistorici beschreef het ogenblik waarop het geloof de macht greep als het moment waarop alle onderdrukking verdween, ‘een tijd waarin mensen die daarvoor de blik niet durfden opslaan elkaar met glanzende ogen en een glimlach om de lippen begroetten’.¹⁵ Latere historici sloten zich bij die opvatting aan. Waarom zouden de Romeinen zich niet met veel genoegen hebben laten bekeren? Het waren, in de visie van deze school van denken, verstandige mensen, die eigenlijk nooit in hun eigen religie hadden geloofd, met een priapische Jupiter en wulpse Aphrodite. Nee, zegt deze denktrant, eigenlijk waren de Romeinen ook eerder al in aanleg christen en maar al te graag bereid om hun absurde, verwarrende polytheïstische rituelen op te geven zodra er een zinnig (lees: monotheïstisch) geloof op het toneel verscheen. Later zou Samuel Johnson het kernachtig als altijd verwoorden: ‘De heidenen waren makkelijk te bekeren, omdat ze niets hoefden op te geven.’¹⁶

Dat zag hij verkeerd. Velen vonden het prima om tot het christelijke geloof over te gaan, zeker. Maar velen ook niet. Veel Romeinen en Grieken vonden het maar niets dat hun godsdienstvrijheid verdween, hun boeken werden verbrand, hun tempels verwoest en hun oude beelden kapotgeslagen door tuig met hamers. Dit boek vertelt hun verhaal. Het is een boek geworden waarin ongegeneerd wordt gerouwd over

de grootste verwoesting van kunst die de mensheid ooit heeft meegemaakt. Het is een boek over de tragedies achter de ‘triomf’ van het christelijke geloof.

Een opmerking over woordkeuze: ik heb geprobeerd het woord ‘heiden’ te mijden, behalve wanneer dat voorkomt in de gedachten of daden van een christelijk personage. Het was een pejoratief en beledigend woord, en geen term die een niet-christen in die tijd zou hebben gebruikt om zichzelf te omschrijven. Het was ook een christelijke vernieuwing: vóór de opkomst van het christendom zouden maar weinig mensen zich hebben geïdentificeerd aan de hand van hun geloof. Door de opkomst van het christelijke geloof raakte de wereld voorgoed gespleten langs religieuze scheidslijnen en werden er woorden bedacht om deze verdeeldheid aan te duiden. Een van de gebruikelijkste was ‘heiden’.* Het Latijnse woord *paganus*, waarvan het Engelse woord voor heiden, *pagan*, is afgeleid, duidde in eerste instantie een burger, dus een niet-militair, aan. Na de opkomst van het christendom waren deze ‘militairen’ geen Romeinse legionairs, maar strijders in het leger van Christus. Latere christelijke schrijvers verzonnen onflatteuze etymologieën bij het woord. Het zou afgeleid zijn van *pagus*, boerenkinkel. Dat was niet het geval, maar toch bleef er iets hangen van deze lasterpraat, tot op de dag van vandaag.

Verder heb ik zo veel mogelijk vermeden om personages uit de oudheid een moderne nationaliteit te geven en in plaats daarvan gekozen voor de taal waarvan ze zich bedienden.

* Het Nederlandse woord *heiden* is afgeleid van een Germaans woord voor heide. Een ‘heidebewoner’ kan dus duiden op een buiten de eigen gemeenschap staande barbaar. (Vert.)

Vandaar dat ik de orator Libanius, die in Syrië is geboren en daar heeft gewerkt, niet een Syriër noem, maar een Griek. Het was een kosmopolitische wereld waarin iedereen zich overal, van Alexandrië tot Athene, een ‘Helleen’, dus een Griek, kon noemen, en ik heb geprobeerd aan die gedachte recht te doen.

Af en toe heb ik het de lezer gemakkelijk proberen te maken door het woord *religie* te gebruiken om de veelheid aan cultussen te beschrijven die voor de komst van het christelijke geloof in de Grieks-Romeinse samenleving voorkwamen. Aan dat woord kleven problemen, vooral omdat het impliceert dat een sterker gecentraliseerde en coherente structuur aanwezig was dan in de praktijk het geval was, maar het is wel eleganter dan veel van de onhandige alternatieven.

Nog één laatste opmerking: heel veel goede mensen worden er door hun christelijk geloof toe aangezet om heel veel goede werken te verrichten. Dat weet ik omdat ik bijna dagelijks de vruchten van hun goedheid pluk. Dit boek is niet bedoeld als een aanval op die mensen, en ik hoop dat ze het ook niet zo zullen opvatten. Maar het valt niet te ontkennen dat er mensen zijn geweest – en er nog steeds zijn – die het monotheïsme en zijn wapens gebruiken om verschrikkelijke dingen te doen. Het christelijk geloof zou een grotere en sterkere religie zijn als het dat zou erkennen – en ertegen zou optreden.